

# Ο ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ

## EN ITALIAI

Μεταξύ τῶν Ἑλλήνων ζωγράφων οἵτινες ἀνεδείχθησαν ἐν τῇ Δύσει κατὰ τὴν 15<sup>η</sup> ἑκατονταετηρίδα ἐπισημότεας ἀναντιρρήτως ὑπῆρξεν ὁ Θεοτοκόπουλος. Περὶ τοῦ βίου τοῦ μεγάλου τούτου καλλιτέχνου, ὅσον ἀφορᾷ μάλιστα τὸ πρῶτον αὐτοῦ στάδιον, ἐλάχιστα ἦσαν γνωστὰ μέχρι τοῦδε, ἐν πολλοῖς δὲ συγκεχυμένα καὶ ἐνίοτε ἀντιφάσκοντα. Εὗρηνται δ' αἱ περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις εἰς ποικίλα βιβλία καὶ βιογραφικὰ λεξικά γραφέντα τὰ πλείστα ὑπὸ Ἰταλῶν ἢ Ἰσπανῶν, ὧν ἀξιοπιστότατος εἶναι ὁ Bermudez<sup>1</sup>.

Τὰ κατὰ τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα τοῦ Θεοτοκοπούλου πρῶτος ἐπειράθη νὰ καταστήσῃ γνωστὰ τοῖς ὁμοεθνεσίν αὐτοῦ ὁ περικλεῆς Μουστοξύδης, ὅστις ἐν τῷ *Ἑλληνομνήμονι*<sup>2</sup> ἐδημοσίευσεν ἰδίαν περὶ αὐτοῦ διατριβὴν ἐπιγραφομένην «Κυριακὸς ἢ Δομήνικος Θεοσκοπόλις», ἐξ αὐτοῦ δὲ παραλαβὼν ἀνεδημοσίευσεν τὴν βιογραφίαν ταύτην ὁ κ. Κωνστ. Σάθας ἐν τῇ *Νεοελληνικῇ Φιλολογίᾳ*<sup>3</sup>. Ἀλλ' ἀτυχῶς ὁ πολυμαθὴς Κερκυραῖος μὴ ἔχων ὑπ' ὄψιν πηγὰς ἀξιοχρέους ἐσφάλῃ ἐν τῇ ἐρευνῇ τῶν κατὰ τὸν βίον τοῦ Θεοτοκοπούλου, ταυτίσας αὐτὸν πρὸς ἕτερον σύγχρονον καλλιτέχνην ζήσαντα ἐν Βενετίᾳ, ὅστις εἶναι γνωστὸς μόνον ὡς ξυλογράφος. Οὗτος ὁμῶς αὐδαμῶς εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἔφερεν ἐπώνυμον Theoscopoli. Τὸ πραγματικὸν αὐτοῦ ὄνομα ὡς αὐτὸς οὗτος ὑπογράφει ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ εἶναι Domenico dalle greche (ὑπανισσόμενος ἴσως contrade) dipintore venetiano. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι τὸ ἐπώνυμον Teoscopoli ἀποδίδεται τῷ ἐν Βενετίᾳ Ἑλλήνι ξυλογράφῳ ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ Ticozzi<sup>4</sup>, ἀλλ' οὗτος ἐνῶ ἐσφάλῃ ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐπώνυμον τοῦ dalle greche ἀντιδιαστέλλει ὁμῶς αὐτὸν πρὸς τὸν ἕτερον Ἑλληνα

<sup>1</sup> Diccionario historico de los mas illustres profesores de las bellas artes en Espana, Madrid 1800.

<sup>2</sup> Σελ. 270—276.

<sup>3</sup> Σελ. 224—226.

<sup>4</sup> Dizionario degli Architetti Scoltori Pittori. Milano 1831.

καλλιτέχνην ὃν ὀνομάζει Domenico Theotocopoli. Ἡ σύγχυσις τῶν δύο προσώπων ὀφείλεται τῷ Μουστοξύδῃ.

Πρῶτος δὲ παρ' ἡμῖν ἐπεχείρησε νὰ διορθώσῃ τὰ ἡμαρτημένως γραφέντα περὶ τοῦ Θεοτοκοπούλου ὁ κ. Δ. Βικέλας, ὅστις ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ *Εἰκονογραφημένῃ Ἑστία* τοῦ 1894 ἀξιόλογον μελέτην περὶ αὐτοῦ<sup>1</sup>. Ἐν ταύτῃ διεξερχόμενος ὁ διαπρεπὴς λόγιος καὶ ἀνασκευάζων τὸ πρότερον περὶ τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ βίου τοῦ Ἑλλήνος καλλιτέχνου πληρμελῶς ἐπικρατήσαντα, ἔχων δὲ ὑπ' ὄψιν πηγὰς ἀξιοχρέους, ὧν προεξάρχει ὁ μνημονευθεὶς Ἰσπανὸς Bermudez, παρέχει εἰκόνα ἀληθῶς ἐναργεῖ τοῦ καλλιτέχνου, ὅστις θεωρεῖται ἡμέτερον ὡς εἰς τῶν κορυφαίων ἀντιπροσώπων τῆς Ἰσπανικῆς γραφικῆς. Τὸ σπουδαιότερον πόρισμα τῆς μελέτης τοῦ κ. Βικέλα εἶναι ὅτι αὐτὸς πρῶτος ἀνεῦρε τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα τοῦ Θεοτοκοπούλου, περὶ ἧς ὁ μὲν Μουστοξύδης ἔγραψεν ὅτι ἀγνοεῖται, μόνος δ' ὁ συντάξας τὸν κατάλογον τῆς Ἑθνικῆς Πινακοθήκης τοῦ Λονδίνου ἀναφέρει ἀορίστως ὅτι αὕτη ἦτο μία τῶν Βενετικῶν ἐπικρατειῶν (States)<sup>2</sup>. Κυρίως δ' ὀφείλεται ἡ γνῶσις τῆς πατρίδος τοῦ Θεοτοκοπούλου εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν καλλιτέχνην, ὅστις εἰς πολλὰς εἰκόνας ἔθηκε παρὰ τὴν ἐν ἐλληνικῇ γλώσσῃ ὑπογραφὴν καὶ τὴν ἰδίαν καταγωγὴν. Καὶ ὁ μὲν κ. Βικέλας εἶχεν ὑπ' ὄψιν μόνον τὸν ἐν τῷ ἀνακτόρῳ Ἑσχωριᾷ τῆς Ἰσπανίας μέγαν πίνακα ἐν ᾧ εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Μαυρίκιος, ἀλλ' ἤδη εἶναι γνωστὴ ὁμοιόμορφος ὑπογραφὴ τοῦ Θεοτοκοπούλου καὶ ἐπὶ ἑτέρων αὐτοῦ πινάκων, περὶ ὧν κατωτέρω γενήσεται λόγος.

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Βικέλα, ὡς καὶ πᾶσαι αἱ προηγηθεῖσαι περὶ τοῦ βίου τοῦ Θεοτοκοπούλου, ἀφορᾷ εἰς τὰ ἐν Ἰσπανίᾳ καλλιτεχνικὸν αὐτοῦ στάδιον, περὶ οὗ διεσώθησαν πηγαὶ ἐπαρκεῖς ὅπωςδῆποτε, ἐνῶ περὶ τοῦ

<sup>1</sup> Δομήνικος Θεοτοκόπουλος ἐν σελ. 145-149, μετὰ φωτογραφικῆς εἰκόνης τῆς κοινῆς νομιζομένης προσωπογραφίας τοῦ Θεοτοκοπούλου (σ. 152). Ὁ αὐτὸς ἐδημοσίευσεν ἑτέραν συμπληρωτικὴν μελέτην ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν: *Καὶ πάλιν περὶ Θεοτοκοπούλου* (αὐτόθι σ. 225-227). Ὁ δὲ μακαρίτης Γ. Μαυρογιάννης ἐδημοσίευσεν τῷ αὐτῷ ἔτει ἐν *Ἠμερολογίῳ* Σκόκου, σελ. 50 κ. ἐ. διατριβὴν ἀξιόλογον περὶ τῶν τριῶν διασημοτέρων Ἑλλήνων ζωγράφων τῆς 15' ἑκατονταετηρίδος, φέρουσιν τίτλον: *Τριῶς Ἑλλήνων ζωγράφων, Αντώνιος Βασιλάκης — Δομήνικος Θεοτοκόπουλος — Βελισσάριος Κορένσιος*. Τὰ εἰς τὸν Θεοτοκόπουλον ἀφορῶντα εἶναι μὲν εἰλημμένα ἐκ τῶν αὐτῶν πηγῶν, ἐκτίθενται ὅμως κατὰ τρόπον διαφορὸν, ὑπολείποντα πολὺ τῶν ὑπὸ τοῦ κ. Βικέλα γραφέντων.

<sup>2</sup> A popular handbook to the National Gallery, London 1888, σελ. 381 παρὰ Βικέλα ἑ.ἀ.





Ο ΙΗΣΟΥΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΓΟΛΓΟΘΑ

(Εἰκὼν Δομ. Θεοτοκοπούλου)



Η ΑΠΕΛΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΩΛΟΥΝΤΩΝ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑΖΟΝΤΩΝ ΕΚ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

(Εἰκὼν Δομ. Θεοτοκοπούλου)



ἐν Ἰταλίᾳ βίου αὐτοῦ σχεδὸν οὐδὲν ἐγνωρίζομεν μέχρι τοῦδε. Τὰ μόνα γνωστὰ περὶ τούτου εἶναι ὅτι ἔζησε κατὰ τὴν νεότητά αὐτοῦ ἐν Βενετίᾳ καὶ ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Τιτιανοῦ. Τὸ τελευταῖον ὁμῶς τοῦτο ἠμφισβητήθη ὑπὸ τῶν νεωτέρων, ἐντεῦθεν δὲ μετ' ἐπιφυλάξεως δέχεται τὴν μαρτυρίαν ταύτην ὁ κ. Βικέλας, διότι αἰεὶ οὐδεμίαν τῶν συγχρόνων περὶ Τιτιανοῦ πηγῶν ἀναφέρεται ὁ Θεοτοκόπουλος μεταξὺ τῶν γνωστῶν μαθητῶν του». Ἀπαριθμῶν δ' ὁ κ. Βικέλας τὰ ἐν Ἰσπανίᾳ ἔργα αὐτοῦ παραθέτει τὰς γνώμας διασήμων τεχνοκριτῶν περὶ τῶν πλεονεκτημάτων καὶ τῶν ἐλλείψεων τοῦ Ἑλλήνος ζωγράφου, ὅστις ἀληθῶς παρουσιάζει περίεργον φαινόμενον ἀντιθέσεων ἐν τῷ καλλιτεχνικῷ αὐτοῦ σταδίῳ.

Τὰ ἐν Ἰσπανίᾳ ἔργα τοῦ Θεοτοκοπούλου διηρέθησαν εἰς δύο καθαρῶς ἀπ' ἀλλήλων διακεκριμένους περιόδους· κατὰ τὴν πρώτην φαίνεται ἀκολουθῶν τοῖς μεγάλοις διδασκάλοις τῆς βενετικῆς σχολῆς, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν ἠθέλησε νὰ καινοτομήσῃ ἰδίον περὶ τὸν χρωματισμὸν μορφώσας σύστημα. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀνέδειξεν ὁ Θεοτοκόπουλος καὶ ἀρετὰς ἀλλὰ καὶ ἐλλείψεις μεγάλας. Ἠθέλησε νὰ ἐφαρμώσῃ ἐν τῇ τέχνῃ πάσας τὰς ἰδιοτροπίας τοῦ χαρακτῆρός του. Ἐντεῦθεν αἱ κρίσεις τῶν νεωτέρων τεχνοκριτῶν εἶναι εὐμενεῖς καὶ δυσμενεῖς ἅμα. Πάντες θαυμάζουσι τὴν μεγάλην ἐπιδειξιότητα αὐτοῦ περὶ τὸ σχεδιάζειν, ἀλλὰ καὶ καταδικάζουσι τὸν χρωματισμὸν τῶν πινάκων αὐτοῦ. Ἀληθῶς δὲ ὁ χρωματισμὸς τῶν ἔργων τοῦ Θεοτοκοπούλου εἶναι τοσοῦτον ἄτονος καὶ ψυχρὸς ὥστε ἀπορεῖ τις πῶς ὁ μέγας οὗτος καλλιτέχνης ὁ ἀνατραφεὶς εἰς τοὺς κανόνας τῆς βενετικῆς σχολῆς παρεγνώρισε τὸ κάλλιστον τῆς σχολῆς ταύτης πλεονέκτημα, τὸν λαμπρὸν χρωματισμόν.

Ἐκ τῶν πολυαρίθμων εἰκόνων τοῦ Θεοτοκοπούλου τῶν ἀποκειμένων ἐν Ἰσπανίᾳ καὶ τινων ἄλλων ἐσκορπισμένων νῦν εἰς ποικίλας δημοσίας ἢ ἰδιωτικὰς συλλογὰς τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας, δύναται τις νὰ μελετήσῃ ἀνέτως τὰ κατὰ τὸν καλλιτέχνην, ἀλλ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἄνθρωπον ὀλίγιστα περὶ αὐτοῦ ἦσαν γνωστά. Ἀσφαλῶς ἐγνωρίζομεν μόνον ὅτι ὁ Θεοτοκόπουλος εἶχεν υἱὸν Γεώργιον Μανουήλ, ὅστις ἐδιδάχθη τὴν ἰδίαν τέχνην ὑπὸ τοῦ πατρός· ἄλλα δὲ τινα περὶ αὐτοῦ θρυλούμενα οἶον ὅτι εἶχε θυγατέρα ἧς προσωπογραφία εἶναι ὁ ἐν τῷ Λούβρῳ γνωστὸς πίναξ, ἀποδεικνύονται ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνυπόστατα.

Εὐτυχῶς δὲ πρό τινας ἀνέλαβε νὰ ἐξερευνήσῃ τὰ κατὰ τὸν Ἑλληνα καλλιτέχνην ἀνὴρ εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἀρμόδιος εἰς τοῦτο, καθ' ὃ ἐξ ἐπαγγέλματος τεχνοκρίτης, ὁ ἐν Βόννῃ καθηγητὴς τῆς ἱστορίας τῆς

νεωτέρας καλλιτεχνίας κ. Κάρολος Justi, ὅστις ἤρξατο δημοσιεύων ἐν τῇ *Zeitschrift für bildende Kunst* (Νέας σειρᾶς τ. Η' φυλ. 8, 11 καὶ τ. Θ' φυλ. 9) ἐκτενῆ μελέτην περὶ τοῦ Θεοτοκοπούλου ὡς ζωγράφου<sup>1</sup>. Ἀφορμὴν πρὸς τοῦτο παρέσχεν αὐτῷ εἰκὼν τις τοῦ Ἑλλήνος καλλιτέχνου ἣν εἶδε τῷ 1874 ἐν Βενετίᾳ ἀποκειμένην ἐν τῇ πινακοθήκῃ **Manfrin** καὶ ἣτις ἀπεδίδετο εἰς τὸν **Barocci**. Ὥτο δ' ἄλλως ὁ κ. Justi ἐνδεδειγμένος ὅπως μελτήσῃ τὸν καλλιτεχνικὸν βίον τοῦ Θεοτοκοπούλου ἅτε ἀσχοληθεὶς ἰδίᾳ εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἰσπανικῆς τέχνης, περὶ ἧς ἐδημοσίευσεν πολυτίμους μονογραφίας<sup>2</sup>, ἐνδιατρίψας δὲ κυρίως εἰς τὰ ἔργα τοῦ μεγάλου Ἰσπανοῦ ζωγράφου **Velazquez**, ὅστις ὑπῆρξε μαθητὴς ἐνὸς τῶν πολλῶν μαθητῶν τοῦ Θεοτοκοπούλου, τοῦ **Tristan**. Ἐκ τῆς λαμπρᾶς ταύτης μελέτης τοῦ Justi ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐρανιζόμεθα μόνον τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ ἐντελὲς μέχρι τοῦδε ἄγνωστον ἐν Ἰταλίᾳ καλλιτεχνικὸν στάδιον τοῦ Θεοτοκοπούλου.

Πολύτιμον μνημεῖον διαφωτίζον τὰ κατ' αὐτὸ ὑπῆρξεν ἐπιστολὴ τις τοῦ μικυλογράφου (*miniaturiste*) **Julio Clovio** (1498-1578), ἣν ἐδημοσίευσεν ἐν ἔτει 1866 ὁ **Amadio Roncini**<sup>3</sup> καὶ ἣν παραδόξως οὐδεὶς πρὸ τοῦ κ. Justi εἶχεν ὑποπτεῦσαι ἀναφερομένην εἰς τὸν Θεοτοκόπουλον. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἐγγράφη ὑπὸ τοῦ **Clovio** τῇ 16 Νοεμβρίου 1570 ἐκ τοῦ ἀνακτόρου **Farnese** ἐν Ῥώμῃ πρὸς τὸν προστάτην αὐτοῦ καρδινάλιον Ἀλέξανδρον **Farnese**, διαμένοντα ἐν Βιτέρβῳ, ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς ἐν ἐλληνικῇ μεταφράσει:

«Ἐφθασεν εἰς Ῥώμην εἰς νεανίας Κρής μαθητὴς τοῦ Τιτιανοῦ, ὅστις κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην εἶναι διαπρεπὴς ἐν τῇ ζωγραφικῇ καὶ μεταξὺ ἄλλων ἐξεπόνησε προσωπογραφίαν ἑαυτοῦ ἣτις ἐκπλήττει πάντας τοὺς ἐν Ῥώμῃ ζωγράφους. Θὰ ἐπιθύμουν νὰ θέσω αὐτὸν ὑπὸ τὴν προστασίαν ὑμῶν ἄνευ ἄλλων ἐξόδων πρὸς συντήρησίν του πλὴν κατοικίας ἐν τῷ ἀνακτόρῳ **Farnese** ἐπὶ τινι χρόνῳ, τουτέστιν ἕως ὅτου ἐγκατασταθῇ κάλλιον. Ὅθεν παρακαλῶ καὶ ἐκτεύω ὑμᾶς νὰ γράψητε εὐαρεστούμενος πρὸς τὸν κόμητα Λουδοβίκον, τὸν ἐπιστάτην τοῦ οἴκου σας. Θὰ πράξῃτε ἔργον ἄξιον ὑμῶν καὶ ἐγὼ θὰ σᾶς εἶμαι ὑπόχρεως».

<sup>1</sup> Domenico Theotocopuli von Kreta.

<sup>2</sup> Diego Velazquez und sein Jahrhundert, Bonn 1888. — Murillo, Leipzig 1892.

<sup>3</sup> Atti e memorie di storia patria per le prov. Moden. e Parmensi, III, 270.



Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἀποδεικνύει ἀληθινὴν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰσπανοῦ βιογράφου τοῦ Θεοτοκοπούλου Palomino, ὅτι οὗτος ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Τιτιανοῦ. Καίτοι τὴν γνώμην ταύτην ἠμφισβήτησαν πολλοὶ τῶν νεωτέρων τεχνοκριτῶν τεκμαιρόμενοι τοῦτο ἐκ τῶν ἐν Ἰσπανίᾳ πρώτων ἔργων τοῦ καλλιτέχνου, ἅτινα πλησιάζουσι μᾶλλον πρὸς τὸν ρυθμὸν τοῦ Τιντορέττου, ἐν τούτοις καὶ τὰ νῦν διὰ τοῦ κ. Justi γνωριζόμενα ἔργα τοῦ ἐν Ἰταλίᾳ καλλιτεχνικοῦ αὐτοῦ σταδίου ἔχουσι σχέσιν μᾶλλον πρὸς τὸν ρυθμὸν τοῦ Bassano, τοῦ Παύλου Βερονέζη, ἴσως δὲ καὶ τοῦ Barocci. Ἐκ τοῦ ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Τιτιανοῦ δὲν ἔπεται ὅτι ὤφειλε καὶ ν' ἀκολουθῇ κατὰ γράμμα τῇ τεχνοτροπίᾳ τοῦ διδασκάλου. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Clovio, καλοῦντος αὐτὸν νεανίαν, κρίνομεν ὅτι ἡ μαθήτευσις αὐτοῦ παρὰ τῷ Τιτιανῷ δέον νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ 1560 καὶ ἐντεῦθεν. Ἡ ἐποχὴ αὕτη ὑπῆρξεν ἡ ἐσχάτη περίοδος τῆς τέχνης τοῦ Τιτιανοῦ, οὐσιωδῶς διάφορος οὖσα τῶν ἄλλων τῆς ἀνδρικῆς αὐτοῦ ἡλικίας. Κατὰ ταύτην ὁ μέγας Βενετὸς καλλιτέχνης ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ συγχέει γραμμὰς καὶ ἐπιφανείας εἰς χαστικῶς κηλιδοειδεῖς καὶ ἀορίστους γραμμὰς. Ἡ τεχνοτροπία αὕτη ὑπῆρξε μοιραία διὰ τὸν Θεοτοκόπουλον. Πιθανῶς οὗτος νὰ ἐβοήθει τὸν γέροντα διδάσκαλον εἰς τὰ ἔργα του, θέλων νὰ προσοικειωθῇ τὰς λεπτομερείας τῆς τέχνης αὐτοῦ, ἴσως δ' αὐτὸν ὑπαινίσσεται ἐν τινὶ ἐπιστολῇ ὁ Τιτιανὸς πρὸς Φίλιππον τὸν Β' γράφων: «Εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην εἰργάσθην ἐγὼ ὁ ταπεινὸς δοῦλος ὑμῶν μετὰ τοῦ υἱοῦ μου· πρὸς τούτοις μὲ ἐβοήθησε καὶ ἕτερος ἱκανώτατος μαθητὴς μου».

Πάντως ὁμως ὁ Θεοτοκόπουλος ὠφελήθη καὶ ἐκ τῶν μεγάλων πλεονεκτημάτων, ἅτινα ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀνέδειξαν ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῶν ὁ Veronese καὶ ὁ Tintoretto.

Εἰς τὴν προστασίαν ἣν παρέσχεν ἐν Ῥώμῃ ὁ Clovio εἰς τὸν νεαρὸν Ἕλληνα φαίνεται ὅτι συνετέλεσαν πρωτίστως αἱ συστάσεις τοῦ Τιτιανοῦ, οὐχ ἥττον δὲ καὶ ἡ ἐλληνικὴ καταγωγὴ τοῦ Θεοτοκοπούλου. Εἰς τὰς μικυλογραφίας αὐτοῦ ὁ Clovio ὑπογράφει σεμνυνόμενος Μακεδὼν (Julius Macedo fecit), καίτοι ἀληθῶς κατήγετο ἐκ Γριζάνης τῆς Κροατίας. Ὁ δὲ Θεοτοκόπουλος σχεδὸν πάντοτε ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ ὑπογράφει Κρής. Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα ἦν ἀμφότεροι ἐλάλουν ἀπετέλεσε στενὸν σύνδεσμον μεταξὺ τῶν δύο καλλιτεχνῶν.

Ὁ κ. Justi δὲν κατῴρθησε νὰ ἐξακριβώσῃ, ἂν ὁ Θεοτοκόπουλος μετώκησεν ἐκ Κρήτης εἰς Βενετίαν ἢ ἂν ἐγεννήθη ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ.

Ὁ Ἰωάννης Βελουῆδος ὁ ἀκάματος ἐρευνητὴς τῆς ἱστορίας τῆς ἐν Βενε-

τίς ἑλληνικῆς ἀποικίας δὲν εὔρε τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐν τοῖς ἐπισήμοις ἐγγράφοις τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἀρχείου τῆς ἀποικίας. Οὐχ ἤττον ὁμοίως ὁ κ. Justi κρίνων ἐκ τῆς εὐχερείας μεθ' ἧς ὑπέγραψεν ἑλληνιστὶ τοὺς πίνακας αὐτοῦ ὁ Θεοτοκόπουλος καὶ ἐκ τινων ἀναμνήσεων βυζαντιακῆς τεχνοπρέπειας, αἵτινες ὑπεμφαίνονται ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ καλλιτέχνου, ἀδιστάκτως ἀποφαίνεται ὅτι οὗτος τὴν νεότητά αὐτοῦ διήλθε μεταξύ Ἑλλήνων.

Εἶναι δ' ἀληθῶς ἄξιον προσοχῆς ὅτι ἐκ τῶν κατὰ τὴν ΙΕ' ἑκατονταετηρίδα γνωστῶν ἐν τῇ Δύσει Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν οἱ πλεῖστοι ἦσαν Κρήτες. Οὕτω πλὴν τοῦ Θεοτοκοπούλου εὐρίσκομεν ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἀποικίᾳ τῆς Βενετίας ἕτερον Κρήτα ζωγράφον, τὸν Μιχαὴλ Δαμασκηνόν, ἐν δὲ τῷ Γιοκωριάλ τῆς Ἰσπανίας ἐργαζόμενον τῇ ἐντολῇ Φιλίππου τοῦ Β' τὸν μυκρογράφον Νικόλαον Della Torre τῆς αὐτῆς καταγωγῆς<sup>1</sup>. Ἐξηγεῖται δ' ἡ τοιαύτη πλησμονὴ τῶν Κρητῶν καλλιτεχνῶν ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἐξ ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν καταγομένους, ἂν ἔχη τις ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐν Κρήτῃ ἡ βενετικὴ διοίκησις καίπερ κατὰ τὰ ἄλλα δεσποτικὴ καὶ καχύποπτος οὕσα ὁμοίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας ὑπῆρξε λίαν εὐεργετικὴ καὶ ὠφέλιμος. Ἐπὶ τῆς βενετικῆς κυριαρχίας ἡ Κρήτη εὐρίσκετο ἐν πολλῷ κρείττονι μοίρᾳ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν μετέχουσα τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κυριάρχου πόλεως, ἐν ᾗ ἔθαλλον αἱ τέχναι ἀείποτε μάλιστα δ' ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ΙΕ' ἑκατονταετηρίδος. Οἱ δ' ἐν τῇ νήσῳ διαμένοντες Βενετοὶ ἄρχοντες ἐδέχοντο ἐν τοῖς οἴκοις αὐτῶν εὐφυεῖς νέους, οὓς ἐνίοτε καὶ μετῆγον βραδύτερον εἰς Βενετίαν. Δὲν εἶναι δὲ ἀπίθανον ὅτι εἰς τοιαύτην τινὰ προστασίαν ὤφειλεν ὁ Θεοτοκόπουλος τὴν πρώτην αὐτοῦ πρὸς τὴν καλλιτεχνίαν ὥθησιν.

Καίτοι δὲ εἶναι γνωστὸν ὅποιον ἀποτέλεσμα ἐπήνεγκεν ἡ πρὸς τὸν καρδινάλιον Farnese σύστασις τοῦ Θεοτοκοπούλου ὑπὸ τοῦ Clodio, ἐν τούτοις ἔχομέν τι σπουδαιότερον τούτου, ἦτοι σειρὰν ἔργων ἅτινα φέρουσι τὴν ὑπογραφήν αὐτοῦ καὶ ἅτινα ἐγράφησαν ἐν Ῥώμῃ. Τούτων τρία ἔμειναν εἰς τὴν κατοχὴν τῶν Farnese, ὧν δύο ἀπόκεινται νῦν εἰς τὰς πινακοθήκας Νεαπόλεως καὶ Πάρμης. Ἄλλα διασκορπισθέντα πολλαχοῦ, κατὰ πάσαν πιθανότητα εἶναι ἐπίσης προϊόντα τῆς περιόδου ταύτης τοῦ Ἑλληνος ζωγράφου. Εὐρίσκομεν λοιπὸν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ 1570 ὑπὸ τὴν τόσῳ φιλό-

<sup>1</sup> Ἀγνωστον ἂν τὸ Della Torre εἶναι μετάφρασις ἢ παραφθορὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ ὀνόματος τοῦ καλλιτέχνου.



ξενον εἰς τοὺς καλλιτέχνας στέγην τῶν Farnese. Ὡς ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Clovio δηλοῦται, ἐν τῶν πρώτων ἔργων τοῦ Θεοτοκοπούλου ἐν Ῥώμῃ ὑπῆρξεν ἡ ἰδία προσωπογραφία, δι' ἧς παρουσιάσθη εἰς τὴν συντεχνίαν τῶν ζωγράφων. Ἐξέφρασε δ' εἶτα ὁ Θεοτοκόπουλος τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτοῦ πρὸς τὸν εὐγενῆ προστάτην καὶ φίλον διαιωνίζων τὴν ρυσιγνωμίαν τοῦ Clovio δι' εἰκόνας κοσμουμένης ὑπὸ πάντων τῶν θελγήτρων τῆς βενετικῆς τέχνης. Τὸ ἔργον τοῦτο, εὐρισκόμενον ἄλλοτε ἐν Πάρμῃ, νῦν δ' ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς Νεαπόλεως, ἐνομιζέτο ἔργον αὐτοῦ τοῦ Clovio· φέρει ὁμῶς τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Θεοτοκοπούλου καὶ δὴ ἐλληνιστί, ἄπορον δ' εἶναι πῶς τοῦτο διέφυγε τὴν προσοχὴν πάντων τῶν πρὸ τοῦ Justi ἰδόντων τὸν πίνακα. Δεύτερον γνωστὸν ἔργον τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ἡ *Ἰασις τοῦ τυφλοῦ*, ἣτις ὑπάρχει εἰς δύο διάφορα ἀντίγραφα. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον τούτων μετριωτέρας τέχνης ἀπόκειται ἐν τῇ πινακοθήκῃ τῆς Πάρμης, ἀπεδίδετο δὲ τέως τῷ Βερονέζῃ. Τὸ ἀντίγραφον τοῦτο φέρει τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Θεοτοκοπούλου. Τὸ ἕτερον ἀπόκειται ἐν τῇ πινακοθήκῃ τῆς Δρέσδης, καίπερ δ' ἀνυπόγραφον ὃν ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τοῦ κ. Justi ὡς ἀνήκον τῷ Θεοτοκοπούλῳ ἐκ τῆς τεχνοτροπίας, πρὶν ἰδῇ οὗτος τὸν ἐν Πάρμῃ πίνακα. Προσεκτῆθη δὲ τὸ ἀντίγραφον τῆς Δρέσδης ἐκ τῆς ἐν Βενετίᾳ πινακοθήκης Rossi τῷ 1741 καὶ ἀπεδίδετο τῷ Bassano<sup>1</sup>. Εἶναι δὲ πολλῶ κατὰ τὴν τέχνην κρεῖττον τοῦ ἐν Πάρμῃ.

Τρίτον τέλος ἔργον τῆς περιόδου ταύτης εἶναι πίναξ εἰκονίζων τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ ἀπέλασιν ἐκ τοῦ ναοῦ τῶν πωλούντων καὶ ἀγοραζόντων. Τούτου ὑπάρχουσιν ἐπίσης δύο ἀντίγραφα, ἀμφοτέρω ἀποκείμενα ἐν Ἀγγλίᾳ. Τὸ πρῶτον, ἀποκείμενον νῦν ἐν τῇ πινακοθήκῃ τοῦ Earl of Yarborough ἐν Λονδίνῳ, μετεκομίσθη εἰς Ἀγγλίαν κατὰ τὴν ΙΖ' ἑκατονταετηρίδα, εὕρισκετο δὲ ἄλλοτε εἰς τὴν πινακοθήκην Buckingham, ἐν ἣ ἔφερε τὸ λησμονηθὲν ὕστερον ὄνομα τοῦ Greco. Ὑπὸ τινων ἐξελήφθη ὡς εἰκὼν τοῦ Παύλου Βερονέζῃ, ἀληθῶς δ' ἐκ πρώτης ὄψεως ὁ πίναξ παρουσιάζει πολλὰ γνωρίσματα τοῦ ρυθμοῦ τοῦ μεγάλου τούτου ζωγράφου· τὰ ἐν τῷ βάθει οἰκοδομήματα καὶ ἡ λαμπρὰ πλατεῖα ἀπεικονίζονται ἀκριβῶς κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Βερονέζῃ, ἀλλ' ὁμῶς ἡ εἰκὼν ὑπολείπεται πολὺ κατὰ τὸν χρωματισμόν, ὅστις οὐδὲ πόρρωθεν ὑπομιμνήσκει τὰς λαμπράς ἀποχρώσεις καὶ τοὺς λεπτοτάτους συνδυ-

<sup>1</sup> Εἰς Βενετίαν μετεφέρθη ἐκ Πάρμης ὅπου ἀρχῇθεν εὕρισκετο.

ασμούς τῶν φωτοσκιάσεων τῶν πινάκων τοῦ Βερονέζι. Φέρει δὲ ὁ πινάξ τὴν ἐξῆς ὑπογραφήν τοῦ Θεοτοκοπούλου<sup>1</sup>.

### ΔΟΜΗΝΙΚΟ ΘΕΟΣΚΟΠΟΥΛΟ: ΚΡΗΣ ΕΠΟΙΗ

Ἡ εἰκὼν αὕτη τοῦ Θεοτοκοπούλου εἶναι ὑπὸ ἱστορικὴν ἔποψιν πολὺτιμος, διότι ἐν αὐτῇ ἀπεικόνισεν ὁ ζωγράφος καὶ ἑαυτόν. Ἐν τῇ πρὸς δεξιάν δηλαδὴ τῇ ὁρῶντι κάτω γωνίᾳ ἀπεικονίζονται αἱ πρωτομαὶ τεσσάρων προσώπων. Τούτων τὰ δύο ἀναγνωρίζονται εὐχερῶς ὁποίους



τινάς παριστῶσιν. Ἡ πρώτη πρὸς ἀριστεράν μορφή εἰκονίζει τὸν Τιτιανόν, ἡ δὲ δευτέρα τὸν Μιχαὴλ Ἀγγελόν. Ἡ τρίτη μορφή, ἥδη γνωστὴ οὕσα ἐκ τῆς εἰκόνας τοῦ Clovio, ἣν δημοσιεύει ὁ κ. Justi, ἀναγνωρίζεται ὡς ἀνήκουσα εἰς τοῦτον. Μετὰ τοὺς τρεῖς τούτους πρεσβύτας τελευταία ὑπάρχει μορφή νεανίου. Ἐχει οὗτος βραχὺ εὐθὺ μέτωπον, κόμην καστα-

<sup>1</sup> Φαίνεται ὅτι τὸ ἐσφαλμένον ὄνομα Θεοσκόπολις, ὅπερ οἱ Εὐρωπαῖοι ἔδιδον τῷ ζωγράφῳ, πηγὴν ἔχει τὸ μονογράφημα τῶν γραμμάτων ΤΟ ἐν τῇ ὑπογραφῇ, ὅπερ ἐξελάμβανον ὡς Σ.



νήν, διηρημένην ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἀπλουμένην εἰς πλουσίας κυμάτων· εἶναι δὲ μακράν, κυρτήν καὶ καταπίπτουσαν. Ὁ τοῦ πώγωνος ἀπτόμενος δάκτυλος ἐκφράζει τὸ ipse fecit (αὐτὸς ἐποίησεν). Οὗτος εἶναι ὁ ἀληθὴς Δομήνικος Θεοτοκόπουλος. Βασιζόμενος ὁ κ. Justi ἐπὶ τῆς ἀναμφισβήτητου ταύτης μαρτυρίας αὐτοῦ τοῦ ζωγράφου, ἐπάγεται ὅτι ἡ εἰς πάσας τὰς διατριβάς περὶ τοῦ Greco (ὡς καὶ εἰς τὴν τοῦ κ. Βικέλα) ἀντιγραφομένη προσωπογραφία αὐτοῦ, ἡ ἀποκειμένη ἐν τῷ ἀνακτόρῳ Santelmo τῆς Σεβίλλης, δὲν δύναται νὰ παριστᾷ τὸν Θεοτοκόπουλον. Ὁ κ. Justi παρατηρεῖ μετὰ πολλῆς ὀξύδερκειας ὅτι ἡ κατάταξις τῶν προσωπογραφιῶν τούτων εἶναι τοιαύτη ὥστε πιθανῶς παρενετέθησαν ὁ Μιχαὴλ Ἀγγελος καὶ ὁ Clovio ὕστερον, διότι ὁ Τιτιανὸς καὶ ὁ Θεοτοκόπουλος ἴστανται ἐν τῇ πρώτῃ γραμμῇ ἀντιῶποι περίπου ὡς παρὰ τῷ Ῥαφαήλ ὁ Navagero καὶ ὁ Reazzano. Ὁ Τιτιανὸς ἦτο ὁ μόνος κατ' οὐσίαν διδάσκαλος τοῦ Θεοτοκοπούλου, αὗτος δὲ ἀπεικόνισε τὸ κατ' ἀρχὰς ἑαυτὸν ἐνώπιον τοῦ διδασκάλου του, προσέθηκε δ' ἐν Ῥώμῃ τὸν Clovio ἐξ εὐγνωμοσύνης, τὸν δὲ Μιχαὴλ Ἀγγελον, οὗ βεβαίως ἐν Ῥώμῃ ἐγνώρισε τὰ ἀπαράμιλλα καλλιτεχνήματα, ἐκ θαυμασμοῦ. Κατὰ ταῦτα δὲ ἡ ὅλη εἰκὼν ἴσως ἐγράφη ὅτε διέμενεν ἀκόμη ὁ Ἕλλην ζωγράφος ἐν Βενετίᾳ. Τὸ δεῦτερον ἀντίγραφον τοῦ πίνακος τούτου εὑρεται ἐν τῇ πινακοθήκῃ Cook τῆς Ῥιχμόνδης· εἶναι μικρότερον τὸ μέγεθος καὶ κατ' ἄλλην τεχνοτροπίαν καὶ τὸ ἐπιμελέστατον πάντων τῶν ἔργων τοῦ ζωγράφου εἰργασμένον, οὐχὶ ὁμῶς καὶ τὸ ἄριστον. Ἐν αὐτῷ εὑρεται ἡ ἐνταῦθα πανομοιότυπος δημοσιευομένη ὑπογραφή τοῦ καλλιτέχνου·

ΔΟΜΗΝΙΚΟ ΘΕΟΤΟΚΟΠΛ  
ΚΡΗΤ

Τοῦ πίνακος τούτου κατὰ τὸ ἀντίγραφον τοῦ Λενδίνου παρέχει ὁ κ. Justi λαμπρὰν ἡλιογραφικὴν εἰκόνα, ἣν ἀναδημοσιεύομεν καὶ ἡμεῖς· ἐξ αὐτῆς δὲ ἐν μεγεθυνθεί· ἀπεσπάρσαμεν τὰς ἀνωτέρω περιγραφείσας προσωπογραφίας τοῦ Θεοτοκοπούλου καὶ τῶν ἄλλων τριῶν καλλιτεχνῶν.

Ὁ χρόνος τῆς ἐκ Ῥώμης ἀποδημίας τοῦ Θεοτοκοπούλου δὲν ἐγνώσθη ἀκριβῶς. Κατὰ τὸ 1577 εὐρίσκομεν αὐτὸν ἐργαζόμενον ἐν Τολέδῳ, τὸ δ' ἔτος τοῦτο ἐναρτίσθη ὑπὸ τινων ὡς ὁ πιθανώτερος χρόνος τῆς μεταβάσεως αὐτοῦ εἰς Ἰσπανίαν. Ἀλλ' ὁ κ. Justi ἐκ πολλῶν τεκμηρίων ἐξάγει ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1575 εὕρισκετο ἐν

Τολέδω. Τί παρεκίνησεν αὐτὸν νὰ ἐγκαταλίπη τὴν μεγάλην πόλιν τῶν καλλιτεχνῶν ὅπως ζητήσῃ τύχην εἰς χώραν ἀπομακρυσμένην, δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν μετὰ βεβαιότητος. Ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τῆς μητροπόλεως τοῦ Τολέδου σημειοῦται ξηρῶς περὶ αὐτοῦ ὅτι «ἦλθεν ἐνταῦθα ἵνα ζωγραφίσῃ τὸν βωμὸν τοῦ ἁγίου Δομίνκου». Ἐκ τῶν εἰκασιῶν αἰτινες ἐγένοντο περὶ τοῦ ἀναγκάσαντος τὸν Θεοτοκόπουλον αἰτίου ὅπως μεταναστεύσῃ εἰς Ἰσπανίαν, πειστικωτέρα φαίνεται ἡ τοῦ κ. Justi. Οὗτος νομίζει ὅτι ὁ Ἕλλην καλλιτέχνης πιθανώτατα ἐνόμισε τὸ Τολέδον ὡς βαθμίδα ὅπως ἀνέλθῃ εἰς τὴν αὐτὴν Φιλίππου τοῦ Β'. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ὁ βασιλεὺς τῆς Ἰσπανίας ἐπεζήτηι δοκίμους Ἰταλοὺς ζωγράφους διὰ τὸ κτιζόμενον Ἐσκωριάλ, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἐπεδίωξε τὴν πρόσληψιν τοῦ Βερνέζι. Ἦδη ὅτε ὁ Θεοτοκόπουλος εὗρίσκετο εἰσέτι ἐν Βενετίᾳ παρὰ τῷ Τιτιανῷ, αὐτος ὑπὸ τὰς ὀφείας, ἴσως δὲ καὶ τῇ συνεργασίᾳ αὐτοῦ, ἔγραψε ποικίλους πίνακας διὰ τὸ Ἐσκωριάλ. Ἀφ' οὗ δὲ ὁ τόσῳ φιλότεχνος βασιλεὺς τῆς Ἰσπανίας ἐθαύμασεν ὑπὲρ πάντα ἄλλον τὸν διδάσκαλον τοῦ Θεοτοκοπούλου, τίς ἄλλος ἠδύνατο, ἐκλιπόντος ἐκείνου, νὰ παράσχῃ αὐτῷ ἔργα ὑπομιμνήσκοντα ἔστω καὶ πόρρωθεν τὸν ρυθμὸν τοῦ Τιτιανοῦ ἢ ὁ ἐν Τολέδῳ ἤδη ἐργαζόμενος μαθητὴς αὐτοῦ. Ἀληθῶς δὲ ἔτη τινὰ μετὰ τὴν ἀποδημίαν τοῦ Θεοτοκοπούλου εὗρίσκομεν αὐτὸν ἐργαζόμενον διὰ τὸ Ἐσκωριάλ. Προσθέτει δὲ ὁ κ. Justi ὅτι ἴσως ἄμεσος αἰτία τῆς ἀποδημίας τοῦ Θεοτοκοπούλου ὑπῆρξε διαφορὰ τις μεταξὺ τοῦ κλήρου τοῦ Τολέδου καὶ τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως τῆς Ἰσπανίας, μεθ' ἧς συνέπραττε καὶ ὁ βασιλεὺς. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Τολέδου Bartolomé Carranza κατηγορηθεὶς τῷ 1559 ἀδίκως, ὡς φαίνεται, ὡς αἰρετικός, εὔρε προστάτην τὸν Πάπαν Πίον τὸν Ε', ὁ δὲ λοιπὸς κλῆρος τοῦ Τολέδου πιστὸς μέινας εἰς τὸν ποιμένα του περιῆλθεν εἰς στενοτάτας σχέσεις μετὰ τῆς Ῥώμης, αἰτινες διήρκεσαν κυρίως ἀπὸ τοῦ 1566 μέχρι τοῦ 1576. Ὅτε δὲ ὁ πρεσβύτερος τῆς μητροπόλεως τοῦ Τολέδου Diego de Castilla ἀνέλαβε τὴν φροντίδα τῆς ἀνακκινίσεως καὶ διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ, προτίμησε διὰ τοὺς λόγους τούτους νὰ ζητήσῃ καλλιτέχνας ἐκ Ῥώμης, ἐνθα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἠρωτήθη καὶ ὁ τοῖς Ἰσπανοῖς γνωστὸς Clodio, αὐτος δὲ συνέστησε τὸν ἀγαπητὸν αὐτῷ Θεοτοκόπουλον.

Ἡ εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ ἦν δημοσιεύομεν ἐπίσης παραλαβόντες ἐκ τῆς μονογραφίας τοῦ κ. Justi εἶναι τὸ δεύτερον γνωστὸν ἐν Ἰσπανίᾳ ἔργον τοῦ Θεοτοκοπούλου, γενόμενον ἄμέσως μετὰ τὴν



ὕπ' αὐτοῦ ἀποπεράτωσιν τοῦ βωμοῦ τοῦ ἁγίου Δομίνκου περὶ οὗ ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος. Ἡ εἰκὼν τοῦ ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ Ἰησοῦ εὑρηται ἐν τῇ μητροπόλει τοῦ Τολέδου καὶ εἶναι ἀναντιρρήτως ἐν τῶν ἐξοχωτέρων ἔργων τοῦ Ἑλλήνος καλλιτέχνου. Κατὰ τὰς περισωθείσας μαρτυρίας ὁ Θεοτοκόπουλος ἤρξατο αὐτοῦ ἐν ἔτει 1577, πιθανῶς περὶ τὸ τέλος αὐτοῦ, ἐπεράτωσε δὲ τὸν πῖνακα τῇ 15 Ἰουνίου 1579.

Ἀναγκαῖον ἐν τέλει κρίνομεν νὰ προσθέσωμεν τινα περὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἑλλήνος καλλιτέχνου, ὅπερ ὡς εἶδομεν παρεμορφώθη τοσοῦτον ὑπὸ τινων βιογράφων αὐτοῦ. Τὸ ὄνομα τοῦτο φέρει ἀδιαφιλονίκητα γνωρίσματα βυζαντικῆς προελεύσεως, εἶναι δέ, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, τὸ πρῶτον ἐμφανιζόμενον ὑπὸ τοιοῦτον τύπον. Πόθεν παρήχθη, νομίζομεν ὅτι διδασκόμεθα ἐκ τινος μολυβδόβουλλου ἀποκειμένου ἐν τῷ Ἑθν. Νομισματικῷ μουσεῖῳ Ἀθηνῶν, οὗτινος εἰκόνα παραθέτωμεν ἐνταῦθα.



Τὸ μολυβδόβουλλον τοῦτο εἶναι 35 περίπου χιλμ. διαμέτρου· αἱ ἐπὶ τῶν δύο ὀψεων αὐτοῦ ἐπιγραφαὶ ἀναγινώσκονται οὕτω· τὸ μὲν ἔμπροσθεν μονογράφημα μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν γραμμάτων· **Χριστέ**· ὀπίσθεν δὲ ἡ εἰς ἓνα τρίμετρον ἱαμβικὸν ἐπιγραφὴ οὕτω·

Σφραγίς Μανουήλ ἐκ γένους Θεωτόκου

Τὸ μολυβδόβουλλον, ὡς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας αὐτοῦ δείκνυται, ἀνήκει εἰς τὴν ΙΓ' ἢ ΙΔ' ἑκατονταετηρίδα. Αἱ ἑμμετροὶ ἐπιγραφαὶ ἐν τοῖς βυζαντιακοῖς μολυβδόβουλλοις ἀναφαινόμεναι τὸ πρῶτον κατὰ τὴν ΙΑ' παρατείνονται μέχρι τέλους τῆς ΙΔ'. Ἐκ τῆς συγκρίσεως δὲ τοῦ προκειμένου πρὸς ἕτερα ὧν τοὺς κτήτορας γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἱστορίας πειθόμεθα ὅτι τοῦτο ἀνήκει μᾶλλον εἰς τὴν ΙΔ'. Εἶναι δὲ τὸ προκείμενον μολυβδόβουλλον τὸ παλαιότατον, καθ' ὅσον ἡμεῖς γνωρίζομεν, μνημεῖον τὸ ἀναφέρον τὸ ἐπώνυμον Θεοτόκος, ὃν καὶ κατὰ τοῦτο σπουδαῖον ὅτι ἐν

αὐτῷ διαβλέπομεν τὸν γνήσιον βυζαντικὸν τύπον τοῦ ὀνόματος οἰκογενείας ἣτις ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ὑπῆρξε μία τῶν κορυφαίων τῆς Κερκύρας, ἀναδείξασα κατὰ τὴν μακρὰν βενετικὴν κυριαρχίαν πολλοὺς ἐπίσημους ἄνδρας. Ὅτι δ' ἐκ Βυζαντίου εἶλκε τὸ γένος ὃ ἐν Κερκύρᾳ οἶκος τῶν Θεοτοκῶν γνωρίζομεν ἀσφαλῶς. Κατὰ περισωθείσας ἀξιοχρέους μαρτυρίας ὁ γενεάρχης τοῦ οἴκου τούτου ἐγκατέστη ἐν Κερκύρᾳ ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωσιν<sup>1</sup>.

Τὸ ἐπώνυμον τοῦτο φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τὰ ἀναφανέντα πολυπληθῆ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁπότε βλέπομεν καὶ ἐν τῷ βασιλείῳ τῆς Νικαίας καὶ ἐν τῷ δεσποτάτῳ τῆς Ἡπείρου τοὺς πλείστους ἄνδρας τοὺς κατέχοντας τὰ ἐπίσημα στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ ἀξιώματα φέροντας νέα καὶ τέως ἄγνωστα ὀνόματα, ἐξαφανιζόμενα δὲ βαθμυδὸν τὰ παλαιὰ ἐκεῖνα τῆς ἐνδόξου στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας ἅτινα τοσοῦτον συχνὰ ἀπαντῶμεν κατὰ τὰς Ι' καὶ ΙΑ' ἑκατονταετηρίδας. Τὸ ἐπώνυμον Θεοτόκος ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται παράδοξον. Τὸ ὄνομα ὅπερ ἀπεδόθη εἰς τὴν μητέρα τοῦ Χριστοῦ νὰ καταλήξῃ εἰς οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον; Καὶ ὅμως δὲν ἔχει τι τὸ ἀσύνηθες τὸ ὄνομα τοῦτο, εἶναι δὲ σύμφωνον πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν Βυζαντινῶν. Ἀνάλογον τούτου εἶναι τὸ ἐπικρατέστατον μέχρι τοῦδε ὄνομα *Παναγιώτης*.

Τοῦ οἴκου τῶν Θεοτοκῶν φαίνεται ὅτι ἐγένοντο δύο ἢ πλείονες κλάδοι, ἐξ ὧν εἰς ἀπεκατέστη ἐν Κρήτῃ πιθανώτατα μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Βενετῶν κατάληψιν τῆς νήσου, ἐν ἣ ἤκμαζεν ὁ Βυζαντινισμὸς καὶ πρότερον, μάλιστα δὲ μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Φωκᾶ ἀνάκτησιν αὐτῆς. Ἐν τῇ νήσῳ ἐγκατέστησαν κατὰ τὰς Ι', ΙΑ' καὶ ΙΒ' ἑκατονταετηρίδας οὐκ ὀλίγοι τῶν περιφανῶν στατιωτικῶν τῆς αὐτοκρατορίας οἴκων, ὧν τοὺς ἀπογόνους εὐρίσκομεν ἀντιτασσομένους κατὰ τῆς βενετικῆς κυριαρχίας ἀπὸ τοῦ 1212 καὶ ἐντεῦθεν. Τοιοῦτοι ἀναφαίνονται κατὰ τοὺς χρόνους τούτους οἱ Ἀγιοστεφανῖται, οἱ Σκορδίλαι, οἱ Δρακοντόπουλοι, οἱ Χερτάτοι, οἱ Καλλέργαι, οἱ Προικοσύραι, οἱ Βλαστοί, οἱ Ψαρομήλιγγοι, οἱ Καφοκαλύβαι καὶ ἄλλοι. Οὐ μόνον δ' αἱ παραδόσεις τῆς αὐτοκρατορίας διετηρήθησαν ἐν τῇ νήσῳ ἐπὶ μακρόν, ἀλλὰ καὶ ὁ κοινωνικὸς καὶ θρησκευτικὸς βίος παρέμεινεν ἀδιάρρητος μέχρι τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως. Οἱ Βενετοί, οἵτινες αἰετοτε ἐρήρυσαν ἐν ταῖς κτήσεσιν αὐτῶν τὴν

<sup>1</sup> Λ. Βροκίνη Βιογραφικὰ σχεδάρια, σελ. 273.



σωτήριον ἀρχὴν τῆς ἀνοχῆς, ἐσεβάσθησαν τὸν κοινωνικὸν καὶ θρησκευτικὸν ὀργανισμὸν τῶν μεγαθύμων Κρητῶν. Ἐντεῦθεν δὲ βλέπομεν ἀκμάζοντα τὸν Βυζαντινισμὸν ἐν Κρήτῃ ἐν χρόνοις καθ' οὓς οὗτος ἤρξατο ἀπομαραινόμενος ἐν ταῖς ἄλλαις Ἑλληνικαῖς χώραις ὑπὸ τῆς δηλητηριώδους πνοῆς τοῦ ἀσιατικοῦ δεσποτισμοῦ. Ἐν Κρήτῃ ἰδίᾳ εὐρίσκομεν μέχρι τέλους τῆς βενετικῆς κατοχῆς διατηρουμένην τὴν βυζαντιακὴν μουσικὴν καὶ ζωγραφικὴν, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἀπ' αὐτῆς μετεδόθη ὑπὸ τῶν μεταναστευσάντων ἐν Ζακύνθῳ Κρητῶν ἴδιον σύστημα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, κορητικῆς κοινῶς καλουμένης, ὅπερ διατηρεῖ μέχρι τοῦδε ἔχνη ἀπαργνωρίστα τῆς ἀληθοῦς βυζαντιακῆς μελωδίας. Ἐν δὲ τῇ ζωγραφικῇ εἶναι ἤδη γνωστὸν, πόσον ἀνεδείχθησαν οἱ Κρητῆς, οἵτινες ἔτι κατὰ τὰς ΙΖ' καὶ ΙΗ' ἑκατονταετηρίδας ἐνομίζοντο οἱ ἀριστοὶ τῶν ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις ἀγιογράφων. Τούτων γνωστότερος ἐγένετο ὁ ἐκ Ῥεθύμνου Ἐμμ. Τσάνες Μπουνιαλῆς, οὗτινος ἔργα σῶζονται ἐν τῷ ἐν Ζακύνθῳ ναῷ τῆς Φανερωμένης. Ἄλλος δὲ ἥττον γνωστός, διασημότερος ὅμως τοῦ Μπουνιαλῆ, ὑπῆρξεν ὁ ἐν Κεφαλληνίᾳ ἐργασθεὶς Τσαγκαρόλος, οὗ σῶζεται εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἔχουσα περίῃ εἰκοσιτέσσαρας μικρογραφίας εἰκονίζουσας τοὺς οἴκους, ἐν τῇ μονῇ τῶν Σισιωτῶν, ἧτις κατὰ τὴν γνώμην ἀνδρὸς ἀσχοληθέντος εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις γραφικῆς εἶναι τὸ ἀριστούργημα τῆς κορητικῆς σχολῆς<sup>1</sup>. Ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ θαυμασίως συνδυάζεται ὁ βυζαντιακὸς ρυθμὸς μετὰ τοῦ τῆς ἰταλικῆς τέχνης.

Ταῦτα δὲ πάντα πείθουσιν ἡμᾶς, ἔχοντας ὑπ' ὄψιν τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Justi γενομένην παρατήρησιν ὅτι ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Θεοτοκοπούλου ἀνευρίσκει ἀναμνήσεις βυζαντιακῆς τεχνοτροπίας καὶ τὸν ἐν τῇ ὑπογραφῇ αὐτοῦ σαφεῖ χαρακτῆρα βυζαντιακῆς γραφῆς, ὅτι ὁ Ἕλλην καλλιτέχνης πολὺ πιθανώτερον ἐγεννήθη ἐν Κρήτῃ καὶ ἐκεῖ ἔλαβε τὰ πρῶτα διδάγματα τῆς τέχνης ἢ ὅτι ἐγεννήθη ἐν Βενετίᾳ ἢ ἄλλαχοῦ.

Κ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

<sup>1</sup> Γ. Μαυρογιάννη *Ἡ γραφικὴ ἐν Ἑλληνίᾳ*. Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον 1866 σελ. 107.